

ФЕДОРЕНКО В. В.,кандидат філософських наук,
доцент кафедри правознавства
(Житомирський інститут
Міжрегіональної академії
управління персоналом)

УДК 1:316:930.1+3435

**ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПРАВОВИХОВНОЇ РОБОТИ**

У статті запропоновано аналіз сутності, змісту правосвідомості військовослужбовців Збройних Сил України як складного поєднання раціональних і чуттєвих компонентів. Особливу увагу зосереджено на розгляді повсякденного, професійного, наукового і компетентного рівнів правосвідомості в контексті правовиховної роботи.

Ключові слова: *військово-правове виховання, правосвідомість, повсякденний рівень, професійний рівень, науковий рівень, компетентний рівень, цінності.*

В статье предложен анализ сущности и содержания правосознания военнослужащих Вооруженных Сил Украины как сложного соединения рациональных и чувственных компонентов. Особое внимание сосредоточено на рассмотрении повседневного, профессионального, научного и компетентного уровней правосознания в контексте правовоспитательной работы.

Ключевые слова: *военно-правовое воспитание, правосознание, повседневный уровень, профессиональный уровень, научный уровень, компетентный уровень, ценности.*

In the article the analysis of essence of the content of sense of justice of the military personnel of armed forces of Ukraine is offered as complex combination of rational and sensual components. Special attention is concentrated on consideration of daily, professional, scientific and competent levels of sense of justice in the context of rights educational work.

Key words: *military and legal education, sense of justice, daily, professional level, scientific level, competent level, values.*

Вступ. Державна програма реформування і розвитку Збройних Сил України (ЗСУ) як гаранта її оборони, суверенітету й територіальної цілісності поряд із власне військово-організаційними аспектами актуалізує і широкий спектр військово-гуманітарних проблем. Особливе місце у цьому проблемному полі посідають питання військово-правового виховання військовослужбовців Збройних Сил України, формування їх правової свідомості й культури, духовних, патріотичних і військово-моральних цінностей. Тому питання організації і здійснення правовиховної роботи в армійському середовищі набуває великого значення. Від її стану залежить рівень правосвідомості військовослужбовців.

Належний рівень правосвідомості військовослужбовців забезпечить якісне виконання службово-бойових завдань у складних сучасних умовах, пов'язаних з анексією Росією Криму, проведенням антитерористичної операції (АТО) на Сході України, які виявили вразливі місця у життєдіяльності українського війська, зокрема у військово-правовому вихованні.

Проблема формування правосвідомості і правового виховання уже тривалий час перебуває у центрі уваги українських учених-юристів: В.В. Головченка, Ю.М. Грошевого, В.П. Зеніна, А.Ф. Крижанівського, В.В. Оксамитного, С.С. Сливки, Н.Я. Соколова, Г.Ф. Хохрякова та ін. Водночас у межах цих досліджень існує чимало невивчених і суперечливих питань, на що вказують і самі дослідники. До них можна віднести і проблеми, пов'язані з особливостями формування правосвідомості військовослужбовців у сучасних умовах реформування Збройних Сил України.

Постановка завдання. Пропоноване дослідження ставить за мету розглянути механізм формування правосвідомості військовослужбовців Збройних Сил України та його особливості в сучасних умовах трансформації українського суспільства.

Результати дослідження. Важливим складником проведення глибоких перетворень в Україні є реформування її Збройних Сил, формування сучасної концепції правовиховної роботи серед

військовослужбовців. Прийняття кардинальних змін у ЗСУ багато в чому пов'язане з рівнем правосвідомості і правової культури військовослужбовців. Тому питання організації і здійснення правовиховної роботи в армійському середовищі набуває важливого значення. Зміцнення військової дисципліни і правопорядку в кінцевому підсумку сприяє підвищенню бойової готовності армії. Опитування військовослужбовців і працівників ЗСУ засвідчують невисокий рівень їхньої правосвідомості. Сьогодні в українське військо приходить поповнення, значна частина якого увібрала в себе негативні ментальні риси сучасного українського суспільства й певною мірою схильна до протиправної поведінки.

Особливостями правової соціалізації особового складу ЗСУ є те, що в її процесі формується особистість військовослужбовців, відбувається їх адаптація до нормативних вимог, що визначають специфіку військової служби. Правова соціалізація військовослужбовців ЗСУ спрямована на: а) адаптацію воїнів до специфічних умов діяльності військової організації, засвоєння службово-професійних ролей, нормативне регулювання усіх сфер військово-службової діяльності; б) інтеграцію усередині контактної соціальної спільноти (взвод, рота, колектив офіцерів військової частини, штабу та ін.), визначення свого правового статусу у груповому соціальному просторі; в) засвоєння правових норм, цінностей, правових традицій тощо, перетворення їх на внутрішні, інтерналізовані регулятори правової поведінки всередині соціальної спільноти; г) орієнтацію у правовому просторі шляхом формування власної системи ціннісних установок, стратегічних життєвих цілей і засобів їх досягнення у багаторівневій перспективі.

У педагогічній системі підготовки майбутніх офіцерів до правовиховної роботи з особовим складом ЗСУ актуальним завданням є підвищення її ефективності, потреба посилення цивільного контролю і демократичного нагляду за сектором оборони, розбудова спроможностей як інституцій загалом, так і особового складу, а також розвиток цих спроможностей завдяки програмам професійної та правової підготовки, підвищенню якості військової освіти, вихованню доброчесності, програмам щодо підвищення рівня прозорості та підвітності й боротьби з корупцією в армійському середовищі.

На формування правосвідомості військовослужбовців позитивно впливає і миротворча діяльність ЗСУ. Досвід спілкування із представниками збройних сил демократичних країн збагачує світогляд українських військовослужбовців, впливає на формування у них настанов на правомірну поведінку, підвищує рівень правосвідомості і правової культури. Співробітництво з НАТО потребує не тільки зміни підходів до планування і підготовки ЗСУ, а й суттєвого вдосконалення військово-правового виховання військовослужбовців, військової освіти, низки настанов, рекомендацій та інших розпорядчих документів.

У системі засобів і норм соціального регулювання поведінки військовослужбовців важлива роль належить традиціям, звичаям і ритуалам, які є специфічним різновидом соціальних норм регулювання поведінки і включаються у систему зовнішніх та внутрішніх умов і засобів регулювання їх поведінки, формують та уточнюють її. Традиції і патріотизм – це, з одного боку, важливі засоби в системі військово-правового виховання, а з другого – складні явища духовного життя українського суспільства, фактори національної ідентичності військовослужбовців.

Існує певна близькість військових традицій і військово-правового виховання. Перші характеризуються низкою суттєвих ознак, зокрема: всезагальність, емоційність, міцність і тривалість, спадкоємність і новаторство. На нинішньому етапі становлення і розвитку армії з'являються нові традиції та елементи новизни у старих. На підставі сфер прояву і відносин військовослужбовців розрізняють бойові традиції, службові традиції і традиції військового побуту. Значення правових традицій у ЗСУ виражається у тому, що вони, по-перше, сприяють формуванню єдності і згуртованості військових колективів; по-друге, приписують військовослужбовцям підкорятися наявним правилам і нормам поведінки; по-третє, синтезують і нормативно закріплюють те найкраще, що історично склалось і передається від покоління до покоління військовослужбовців, а професійні й моральні правила стали звичаєм для поведінки військовослужбовців у бойових умовах та в мирний час і, як правило, закріплюються у нормах військового права.

Важливими складниками і пріоритетними напрямками військово-правової роботи є системна робота щодо збереження і культивування у кожному військовому колективі національних традицій і звичаїв; виховання в особового складу почуття гордості за свою країну та ЗСУ; формування у військовослужбовців прихильності до справедливості й унікальності, самобутності соціально-економічних устоїв держави; виховання на прикладах історії з урахуванням традицій ЗСУ, зокрема таких, як вірність своєму виду військового формування, роду військ, частині, підрозділу; формування корпоративного духу особового складу; широкомасштабне рекламування військової служби, мета якого – залучати більше добровольців, а також сприяти продовженню контрактів.

Традиції і патріотизм є важливими чинниками формування національної ідентичності військовослужбовців. Розвиваючи найкращі військові традиції та патріотизм у частині чи підрозділі, командири, офіцери і сержанти структур виховної роботи упорядковують статутну й соціальну регуля-

цію життя військовослужбовців, сприяють організації повноцінного відпочинку, розвитку найкращих морально-правових і бойових якостей воїнів.

На особливу увагу організація правовиховної роботи щодо формування правосвідомості заслуговує у ситуації російської агресії, бойових дій на Сході України. Зміст, форми, напрями і методи правовиховної роботи в умовах АТО детерміновані низкою чинників, зокрема, тероризмом та антитерористичною діяльністю ЗСУ, активним застосуванням із боку супротивника підривних соціальних технологій, складною соціальною структурою особового складу, ставленням місцевого населення (нерідко й ворожим). З іншого боку, діяльність військовослужбовців ЗСУ пов'язана з озброєним захистом держави в умовах, часто пов'язаних із ризиком для життя, високими емоційними і фізичними навантаженнями, побутовими незручностями, обмеженнями щодо вільного пересування і використання особистого часу, наявністю специфічних криміногенних і антикриміногенних чинників, які відсутні в суспільстві, тощо. Стан правосвідомості населення і військовослужбовців у місцях їх тимчасової дислокації залежить від характеру взаємовідносин між воїнами і місцевими жителями, а, відповідно, і від стану військової дисципліни та правопорушень у військах. Тому правовиховна робота пов'язана з проблемою попередження правопорушень у військах загалом і у зоні АТО зокрема.

У діяльності щодо попередження правопорушень у військах під час проведення АТО можна виокремити три блоки: розробка і реалізація державної політики, яка забезпечує утвердження у країні режиму законності та морально-етичних пріоритетів у поведінці громадян; створення оптимального (з погляду співвідношення інтересів держави й особистості) організаційно-правового механізму, що регламентує проходження військової служби в умовах АТО, з урахуванням соціального та правового захисту військовослужбовців; ефективна діяльність системи правоохоронних органів у військах. Крім того, окремим напрямом у діяльності щодо попередження правопорушень слід вважати військово-правове виховання командного складу в умовах АТО.

Під час формування правосвідомості військовослужбовців ЗСУ потрібно враховувати складність цього соціального феномена.

Правосвідомість військовослужбовців як складне поєднання раціональних і чуттєвих компонентів залежно від рівня і глибини відображення правової дійсності дослідники поділяють на повсякденну, професійну, наукову і компетентну [1, с. 34–38; 2, с. 57; 3, с. 7–14].

Повсякденний рівень правосвідомості у ЗСУ, за С. Скуріхіним, властивий рядовому і сержантському складу. Повсякденна правосвідомість передбачає відображення військовослужбовцями правових явищ під час зіткнення із правом у процесі військового життя і діяльності. Вона органічно пов'язана з безпосередньою повсякденною практикою реалізації права цієї категорією військовослужбовців, їхнім емпіричним досвідом, а тому має обмежений характер. Уявлення про право у зазначених груп військовослужбовців обмежується знаннями окремих положень військового законодавства, що безпосередньо регулюють їхню діяльність і взаємовідносини з іншими військовослужбовцями. Первинне ставлення до законності й правопорядку в армійському середовищі виникає на стихійному рівні й виражається у почуттях, емоціях, тому роль чуттєвого у цьому виді правосвідомості є досить значною.

Уявлення про право знаходить своє віддзеркалення і в солдатському фольклорі, що часто розкриває негативні аспекти армійського життя (наприклад: «Командир завжди правий, навіть якщо він неправий»; прагнення командирів навести в підрозділі статутний порядок сприймається у солдатському середовищі як «закручування гайок», замах на їхню «свободу» – «Краще при «дівчині», ніж при «уставщині» тощо). Дефекти правосвідомості військовослужбовців рядового і сержантського складу часто породжують нестатутні взаємовідносини і можуть призводити до правопорушень, зокрема до злочинів. Вирішенню цієї проблеми має бути приділена особлива увага на сучасному етапі реформування ЗСУ.

Професійна правосвідомість властива офіцерам, які мають юридичну освіту і практикують у галузі права. Невипадково до військових звань офіцерів юридичних служб, відділів дізнання військової служби правопорядку, військових прокуратур додається спеціальна приставка «юстиції» (наприклад, лейтенант юстиції, полковник юстиції). Постаючи складним поєднанням раціональних і чуттєвих елементів, професійна правосвідомість військовослужбовців характеризується домінуванням раціональних компонентів, які вирізняються системністю і конкретністю. Вони містять професійні юридичні навички, вміння користуватись юридичним інструментарієм у практичній діяльності. Тут потрібна не стільки мінімальна сума знань про правові явища, скільки глибоке знання військового законодавства і практики його застосування. У зв'язку з цим правосвідомість цієї категорії військовослужбовців має бути жорстко пов'язана із правовими приписами.

Раціональні компоненти професійної правосвідомості перебувають у тісній взаємодії з емоціями, настроями, звичками, почуттями, а чуттєвий рівень ґрунтується на переживаннях офіцера-юриста з приводу тих або інших правових явищ. Правові почуття, переживання є результатом юри-

дичної практики. Під час зіткнення із конкретними юридичними нормами у свідомості індивіда відображаються емоції, пов'язані з проблемами реалізації цих норм. У процесі юридичної практики офіцери-юристи постійно розширюють обсяг правових знань, підвищують їх рівень. «У результаті у них з'являються пізнавальні судження, пов'язані не лише з формуванням стабільних, стійких оцінок права як надійного регулятивного засобу, а й із становленням зразків належної правомірної поведінки, що знаходять чітке віддзеркалення у правосвідомості» [4, с. 17]. Цими зразками вони керуються у своїй повсякденній діяльності.

Носіями і генераторами наукового рівня правосвідомості в армії є учені-правознавці, що присвятили себе ЗСУ. Правосвідомість цієї категорії військовослужбовців характеризується високим рівнем відображення правової дійсності, глибоким проникненням у сутність правових явищ. Військовослужбовці, що займаються науковою діяльністю у галузі права, розробляють, узагальнюють і систематизують правові ідеї з метою пояснення правової практики в армії, сприяють удосконаленню військового законодавства. Компетентна правосвідомість у ЗСУ властива всьому офіцерському складу (за винятком осіб, що мають юридичну освіту і практикують у галузі права). Для цього виду правосвідомості характерним є високий рівень поінформованості його носіїв у військовій сфері і сфері управління ЗСУ. Компетентна правосвідомість офіцерів містить правові знання, емоційно-почуттєві й вольові стани, а також ціннісні орієнтації, що виражають ставлення офіцерського складу до діючого права й успішного здійснення ними професійної діяльності [2, с. 57; 3, с. 12–13].

Особливості правосвідомості офіцерів зумовлені наявністю двох специфічних ознак. По-перше, носієм компетентної правосвідомості у ЗСУ є спеціальний суб'єкт – громадяни України віком від 21 до 60 років, що мають відповідну військову освіту і військове звання молодшого, старшого або вищого офіцерського складу. У своїй більшості – це особи чоловічої статі, діяльність яких пов'язана з озброєним захистом держави в умовах, часто пов'язаних із ризиком для життя; високими емоційними і фізичними навантаженнями; певними побутовими незручностями; обмеженнями щодо вільного переусування й використання особистого часу; наявністю специфічних криміногенних і антикриміногенних чинників тощо.

Відомий американський політолог С. Хантінгтон так позначив основне призначення офіцерів у збройних силах: «1) формування, оснащення і бойова підготовка особового складу; 2) планування операцій; 3) проведення операцій. Тобто управління операціями й особовим складом під час виконання основної функції – застосування сили» [5, с. 13]. Особливим умінням офіцера, що визначає його специфіку, він називає «уміння управляти агресією» [5, с. 14]. Саме ці аспекти дозволяють відмежувати правосвідомість офіцерського складу від правосвідомості військовослужбовців інших категорій.

Другою ознакою правосвідомості офіцерського складу є спеціальний об'єкт відображення, який характеризує особливості нормативно-правового регулювання у сфері оборони держави і функціонування ЗСУ. Наявність владних повноважень, закріплених нормами військового права, обов'язок віддавати накази в межах своєї компетенції, що мають юридичний зміст і значення, та вимагати їх виконання впливають на формування правової свідомості офіцерського складу. Компетентну правосвідомість офіцерського складу ЗСУ як правосвідомість соціальної групи можна розглядати на різних рівнях. Окрім загальних особливостей, властивих усьому офіцерському корпусу без винятку, є видимими окремі специфічні риси правосвідомості офіцерів, що належать до різних видів і навіть родів військ ЗСУ. Вплив на правосвідомість у такому разі опосередковано здійснюють правові традиції, що склались.

Так, К. Дандекер у роботі «Військова культура і стратегічна миротворчість» зазначав: «військовослужбовці сухопутних сил вимушені входити у безпосереднє зіткнення із противником і знищувати його на значно менших дистанціях, ніж інші роди військ. Ударні підрозділи сухопутних сил повинні виконувати широке коло завдань у недружній обстановці, що змінюється. На флоті особливості функціонування бойового корабля й умови ведення бойових дій на морі сприяють тісному об'єднанню екіпажу. Водночас життя моряків поза службою не так регламентоване, як у військовослужбовців сухопутних сил. Це особливо проявляється, наприклад, в англійській армії через полковий принцип її організації, де кожен полк має своєрідні «племінні» традиції» [6, с. 14–15].

На формування правосвідомості офіцерського складу можуть впливати й особливості мікроколективу (робочої групи офіцерів). Робоча група офіцерів є специфічною спільністю військовослужбовців, об'єднаних спільною діяльністю щодо захисту держави. До її первинних ознак можна віднести єдність основних інтересів і моральних принципів; єдність завдань, цілей і процесу діяльності; систему соціально-психологічних і правових явищ, сформованих на основі різних форм комунікації офіцерського складу, що об'єднує їх у єдиний соціальний організм. Структура робочої групи офіцерів розглядається дослідниками на двох рівнях – формальному і неформальному. Якщо формальна структура пов'язана з правовим статусом членів групи, службовими відносинами підлег-

лості і старшинства, то неформальна структура будується на підставі відносин, зумовлених соціально-психологічними особливостями членів колективу. У робочій групі офіцерів діалектично поєднано два компоненти – матеріальний і духовний. Матеріальний компонент становлять конкретні індивіди, а духовний – ідеологічні й психологічні складники. Раціональні, ідеологічні аспекти правосвідомості офіцерів мають домінуюче значення щодо правової психології. Хоча емоційні, чуттєві компоненти правосвідомості офіцерів мають підпорядковане значення, однак саме позитивні правові переживання створюють сприятливу атмосферу для правозастосовної діяльності офіцерів й у поєднанні із спеціалізованими знаннями сприяють вибору найбільш оптимального рішення у рамках правових приписів.

До позитивних психологічних елементів правосвідомості офіцерського складу належать, зокрема, почуття схвалення і задоволення чинним військовим законодавством і практикою його застосування, що склалася; віра в їх справедливість; нетерпимість до порушення суб'єктивних прав військовослужбовців, невиконання ними юридичних обов'язків; стійка звичка безумовно виконувати приписи правових норм.

Висновки. Отже, правосвідомість військовослужбовців є складним поєднанням раціональних і чуттєвих компонентів. Останній щодо першого має підпорядковане значення, оскільки правові почуття і переживання є результатом юридичної практики. Велике значення у військово-правовому вихованні військовослужбовців має самоосвіта, самозохочення, самокритика, самопримус і самопокарання як складники правовиховного процесу, спрямованого на формування специфічних морально-правових якостей, і пов'язаної зі становленням правових навичок, переконань і звичок правомірної поведінки. Залежно від глибини відображення правової дійсності правосвідомість військовослужбовців ЗСУ як систему знань, емоційно-чуттєвих і вольових станів, а також ціннісних орієнтацій, що виражають ставлення військовослужбовців до діючого права, законодавчо закріплених вимог і приписів їхньої службово-бойової і загальногромадянської діяльності, умовно поділяють на повсякденну, компетентну, професійну та наукову.

Кожен із зазначених рівнів правосвідомості має особливі риси та обсяг раціональних і чуттєвих компонентів у власній структурі. Відефективності військово-правового виховання військовослужбовців залежить їх орієнтація на правомірну поведінку. Правові й нормативні установки залишаються деклараціями, якщо до їх виконання не будуть залучатися соціальні і соціально-психологічні регулятори, які ґрунтуються на загальноприйнятих закономірностях поведінки і відносин людей.

Список використаних джерел:

1. Крижановський А.Ф. Компетентна права свідомість: до постановки проблеми / А.Ф. Крижановський // Актуальні проблеми держави і права. – 2001. – № 11. – С. 34–38.
2. Оборотов Ю.Н. Теория государства и права (прагматический курс) / Ю.Н. Оборотов. – Одесса : Юрид. лит-ра, 2004. – 184 с.
3. Скуріхін С.М. Правосвідомість військовослужбовців Збройних Сил України: поняття та особливості / С.М. Скуріхін // Юридичні науки. – 2014. – № 4. – С. 7–14.
4. Баранов В.Ф. Правовая психология курсантов вузов МВД России : [монография] / П.П. Баранов, Л.В. Мещерякова. – Ростов-на-Дону : РЮИ МВД России, 2001. – 168 с.
5. Хантингтон С. Солдат и государство: теория и политика гражданско-военных отношений / С. Хантингтон // Социально-политические науки. – 1991. – № 9. – С. 17–24.
6. Дандекер К. Военная культура и стратегическое миротворчество / Кристофер Дандекер // Воины в миротворческих операциях / [под ред. Джини Каллаган, Матиаса Шенборна]. – М. : Изд-во «Гуманитарий» Академии гуманитар. исслед., 2003. – С. 11–31.

